

СТУДІЇ З ДУМОЗНАВСТВА (1818–1931): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Ірина Матяш

Героїчний епос є інтегральною частиною народної культури, поетичним втіленням національної ідеї, свідченням творення державності, притаманним кожному суспільству і реалізованим у специфічних формах. В українському фольклорі така функція належить думам — нерівноскладовим епічним пісням, які зафіксували народну інтерпретацію історичних подій XV–XVII ст. (татаро-турецька неволя, польсько-литовський гніт, героїзм українських козаків-лицарів) і втілюють глибоко закорінені в міфопоетичному мисленні моральні принципи та ідеали, невіддільно пов'язані з ідеєю національної незалежності та особистої гідності.

За влучним визначенням Михайла Пачовського, це «епічно-моральне зеркало» нашої «політично-суспільно-релігійної історії»¹. Однак історизм дум швидше умовний, тоді як їхня міфологічна символіка є джерелом інформації, котра розкриває специфіку української ментальності і демонструє спадкоємність щодо міфологічного мислення праукраїнців. Упродовж двох століть увагу вчених і дослідників-аматорів привертала українські думи (чи не «найбільш український» серед жанрів творчості нашого народу) та феномен кобзарства — виконавців епосу, носіїв ідей і традицій, без усвідомлення яких нація приречена на самознищення.

Систематичне збирання, вивчення і публікація текстів українських народних дум на теренах України та за її межами розпочалося у XIX ст., хоча вперше їхнє існування було зафіксовано ще у XVI ст. Широкого поширення в XIX ст. набула археографічна та бібліографічна робота дослідників фольклору, спрямована на записування та видання дум, створення тематичних бібліографічних покажчиків. На Україні досліджували думи та історичну долю українського кобзарства, упорядковували популярні збірки і наукові видання дум В. Антонович, В. Боржковський, В. Горленко, Б. Грінченко, М. Гримич, С. Грица, К. Грушевська, О. Дей, М. Драгоманов, П. Житецький, Б. Кирдан, Ф. Колесса, П. Куліш, Ф. Лавров, М. Лисенко, М. Максимович, С. Мишанич, Г. Нудьга, М. Пачовський, М. Плісецький, Д. Ревуцький, М. Рильський, І. Франко, М. Цертелєв, Я. Шуст та ін. Популяризацією українського героїчного епосу в Європі та Північній Америці займалися Г. Тритен, Ф. Боденштедт, П. Дільс, Ф. Міклошич, Б. Медвідський, В. Ягич, О. Ходзько, К. Француз, М. Шерер, Н. Кононенко, А. Горняткевич та ін. У результаті наукового опрацювання цієї важливої теми сформувалася достатньо велика історіографія проблеми.

Перші спроби історіографічного огляду праць, присвячених українським народним думам, здійснено на початку XX ст. Зокрема, в статті Є. Ткаченка-Петренка «Думи в изданиях и исследованиях» (1907)² уперше проаналізовано і систематизовано майже всі відомі на той час дослідження у цій царині. У хронологічній послідовності автор розглянув праці про думи І. Срезневського, М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова та ін., закінчуючи науковим твором П. Житецького, який викликав гостру дискусію в пресі. Незаперечна наукова цінність першого історіографічного дослідження полягала у ґрунтовному аналізі репрезентованих праць та його практичному, довідковому значенні. Огляд усіх відомих на той час текстів дум та їхніх варіантів (34 сюжети) зі стислими характеристиками дав І. Єрофеев (1909–1910)³. Незважаючи на деякі неточності й помилки,

праця І. Єрофеева мала велике довідкове значення для подальших досліджень з питань історії вивчення й публікації дум. Бібліографічний реєстр відомих варіантів дум після праці І. Єрофеева подавали Д. Ревуцький, К. Грушевська, Б. Кирдан, М. Плісецький⁴.

У дослідженнях 1918–1991 років питання історіографії дум розглядалися здебільшого в контексті комплексного вивчення українського героїчного епосу, до якого відносили думи та історичні пісні, та в тісному зв'язку з російськими билинами й іншими слов'янськими епосами (Д. Ревуцький, П. Павлій, М. Рильський, Г. Нудьга, Б. Кирдан). У цих хронологічних межах слід розрізняти праці репрезентантів Комісії історичної пісенності ВУАН (К. Грушевська, Ф. Колесса, Д. Ревуцький та ін.) та представників радянської історіографії і фольклористики (О. Дей, Б. Кирдан, Г. Нудьга, П. Павлій, М. Рильський та ін.), праці яких ґрунтуються на різних методологічних засадах. Спрямування методології фольклорних досліджень у річище марксистської ідеології негативно відбилосся на висвітленні історії вивчення дум, бо більшість видатних праць початку XX ст. були визнані «шкідливими» або просто замовчувалися, наукові концепції і теорії визнавалися буржуазними, а для «боротьби» з ними запроваджувалися в спеціальних часописах окремі рубрики. У другій половині XX ст. історіографія дум свідомо не вивчалася.

Натомість активізувалися дослідження (у тому числі історіографічні) українського героїчного епосу за межами України і тодішнього Радянського Союзу. Зокрема, в Канаді та США було перевидано праці Ф. Колесси, підготовлено збірку українських дум, започатковано часопис «Бандура» та ін. Помітні зусилля в цьому напрямку здійснив заснований у 1970-х роках Канадський інститут українських студій Альбертського університету.

Утім, досі комплексне історіографічне дослідження наукової літератури про українські народні думи, праць про кобзарів та лірників не здійснено. Мета цієї публікації й полягає саме в історіографічному аналізі таких праць

за 1818–1931 роки — від першого дослідження до знищення за радянської доби видатної праці К. Грушевської.

Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови та письменства припадають на кінець XVIII ст. — початок XIX ст. і тісно пов'язані з українським національним відродженням, з притаманним йому пробудженням інтересу до минулого та намаганням «зберегти національно-історичну традицію вкупі із впливом нових ідей, що виходили із Заходу, ідей народності і демократизму»⁵. Зацікавленість української інтелігенції народною старовиною пояснювалася бажанням відродити національну самосвідомість і утвердити право на незалежність, яке славетні предки-козаки захищали у запеклій боротьбі. Саме романтична школа фольклористики, що виникла і розвинулася у перших роках XIX ст., утвердила погляд на народнопоетичні твори як на зразки високохудожньої усної творчості, що їх слід збирати, публікувати і вивчати. На думку С. Єфремова, український романтизм знаходив собі підґрунтя «і в недавніх традиціях власної державності, і в переказах про блискуче минуле козаччини, і в тих цікавих зразках народної творчості, що уривками випадково потрапляли до обсягу інтересів освіченої громади»⁶.

Під впливом романтичного зацікавлення фольклор став розглядатися як історичне джерело, в якому історизм виявляється не лише фактичним матеріалом, але й відображеними у ньому почуттями з народними оцінками фактів національної історії. Переосмислення історії у фольклорних творах давало можливість виявити, які події були важливими для народу, а які замовчувалися; які риси звеличували людину в народній свідомості до героя, а які принижували. «У працях об'єктивних і достовірних дослідників пісенний матеріал справді дає нове для історії», — вважав Д. Яворницький⁷. Усвідомлювалося й те, що важливість фольклорних творів полягає не стільки у документальних свідченнях про історичні події, скільки у виявленні загальноісторичних відомостей за умови втрати інших джерел. Прин-

цип історизму був визначальним на першому етапі дослідження українських народних дум.

Розгортання дослідницької роботи у цій галузі пов'язане з ім'ям Миколи Андрійовича Цертелева (Цертелі), українського і російського фольклориста та етнографа. Стаття випускника словесного факультету Московського університету, нащадка грузинського роду князів Цертелі, мешканця Хоролу на Полтавщині — 29-річного М. Цертелева «О старинных малороссийских песнях» була опублікована на сторінках редакційного М. Гречем петербурзького журналу «Сын Отечества» 1818 року. Згодом вона увійшла як вступна стаття до збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (СПб., 1819), стала першою ластівкою вітчизняного думознавства. Еволюція наукових поглядів М. Цертелева, розуміння ним наукової важливості досліджень пам'яток героїчного епосу українського народу відбувалися під впливом ідей романтичної школи фольклористики, чутих на Хорольщині та Прилуччині українських народних пісень та фахового вишколу в Московському університеті. З його листа до М. Максимовича відомо про незабутнє враження 25-річного М. Цертелева від гри сліпого бандуриста, простого козака, від якого він записав «все, що той знав», а саме — шість текстів. Записані зразки народної творчості М. Цертелев називав у статті-передмові до своєї збірки «історичними піснями», «поемами», «козацькими піснями», не послуговуючись терміном «дума» і не згадуючи, як називали свої пісні самі виконавці — кобзарі. Дослідник наукової спадщини М. Цертелева О. Гвінчидзе пояснює це відсутністю терміна «дума» «у відповідному значенні в народному ужитку»⁸. Але автор, очевидно, не ставив перед собою завдання визначення жанру записаних ним фольклорних творів та їхнього наукового аналізу. Він розглядав записані тексти як «руїни прекрасної колись будівлі, відгук колишньої гармонії з дніпрових берегів»⁹, «пам'ятки старовини»,

що розповідають про минулі події героїчної історії. Тим самим М. Цертелєв уперше звернув увагу на історизм дум, вбачаючи в них, відповідно до аксіоми романтизму, найтісніші зв'язки народної пісенності з історією народу, джерело для вивчення поглядів і звичаїв, думок і почуттів наших предків, зображення в них найвизначніших з народного погляду історичних подій. Твердження автора про «вимирання» творів героїчного епосу спростували пізніші записи текстів дум. Українські думи він вважав відображенням історії і побуту конкретного народу з його особливою долею і особливим укладом життя. З цього погляду М. Цертелєв великого значення надавав співцям-кобзарям, які, подібно до стародавніх рапсодів, оспівували подвиги героїв свого народу. Втім, його інтерес до історизму дум не був власне джерелознавчим. Дослідника більше захоплювала естетична цінність народних творів. Він вважав думи високовартісним набуток народної культури, пам'яткою духовності українського народу. Разом з історичним змістом та героїчним характером М. Цертелєв вважав їхніми визначальними особливостями втілення високої народної моралі, своєрідність форми. «Якщо поезії ці не можуть бути поясненням малоросійської історії, то, в усякому разі, в них виразився поетичний геній народу, дух його, звичаї... і та висока мораль, яка завжди вирізняла малоросіян», — писав він¹⁰. Тим самим було висловлено думку про народну творчість як вираження національного характеру народу. Значно пізніше невідомий автор американського часопису «North American Review» назве їх «винятковою спадщиною», яка «для окремих народів творить єдиний титул його імені, єдину справді національну хартію»¹¹. Праці М. Цертелєва, акцентуючи увагу на історико-літературному значенні дум та естетичній оцінці народної творчості, відкривали шлях і визначали напрями для подальших розвідок на ниві історичної пісенності. Вони сколихнули не лише українських дослідників, а й європейських, остаточно порушивши

сприйняття епічної народної творчості в класицизмі та естетичному раціоналізмі Заходу.

1926 року про українські думи як про поетично найдосконаліші серед усіх епічних пісень слов'ян завдяки польському науковцеві К. Бродзинському почула Європа¹². Відомий фольклорист уперше застосував компаративний аналіз до дослідження українського героїчного епосу та сербських епічних пісень, виокремлюючи дві основні групи: чоловічі («історичні думи») та жіночі (ліричні та родинно-побутові). Дослідник вважав, що в думах більше «солодкої меланхолії», ніж у сербському епосі, високо цінував їхні естетичні якості¹³.

Важливою подією для історії наукового дослідження українських дум була поява 1827 року в Москві збірки «Малороссийские песни» — першого з трьох томів народних пісень, упорядкованих студентом Московського університету і майбутнім першим ректором Імператорського університету св. Володимира в Києві, прихильником ідеї романтизму й народності, уродженцем Чернігівщини, 23-річним Михайлом Олександровичем Максимовичем. Першою теоретичною працею, з якої слід починати історію української фольклористики як науки», назвав передмову М. Максимовича до першого тому «Песен» П. Попов¹⁴. Саме М. Максимовичу належить наукове закріплення в українській історіографії та фольклористиці терміна «дума» за «лірико-епічними творами української усної словесності про події з життя козацької України XVI—XVII ст., що відрізняються від інших фольклорних творів формою і способом виконання»¹⁵. В історіографії фольклористики існує принаймні дві гіпотези щодо походження терміна «дума»: 1) вперше з'явився у праці М. Максимовича під впливом статті К. Бродзинського (Є. Ткаченко-Петренко, К. Грушевська, М. Рильський та ін.); 2) був запозичений М. Максимовичем у російського поета К. Рилєєва, який запровадив його до літературного обігу на початку 20-х років XIX ст. (П. Павлій, Б. Кирдан та ін.). Абстрагуючись від питання історії запозичення терміна, слід наголосити, що сфор-

мультимедійне М. Максимовичем перше наукове визначення поняття «дума» відмежовувало його від поняття «історична пісня».

Головну ознаку дум як жанру українського фольклору молодий науковець убачав в історизмі, правдивому відтворенні подій реальної історії засобами усної народної поезії. Тому до жанрових особливостей дум він відносив історичний зміст, змалювання образів героїв, кобзарське виконання, відсутність ліричних і побутових мотивів. Цим самим він сприяв зародженню історичного та історико-джерелознавчого підходу до вивчення дум, але звужував їхню тематику до суто історичної, вважаючи ліричні побутові думи баладами на підставі поділу (слідом за К. Бродзинським) на епічні й ліричні — чоловічі й жіночі. У цій праці М. Максимович висловив припущення про наявність реліктів міфопоетичного мислення в українській пісенності, особливо в жіночих обрядових піснях. І хоча це зауваження прямо не стосувалося дум, воно відкривало нові підходи до розуміння генези українського героїчного епосу.

У наступній книзі М. Максимовича 1834 року з'явилася більш досконале визначення дум як жанру усної народної творчості: «Думи — є пісні, виконувані виключно бандуристами. Від пісень вони відрізняються характером більш розповідним або епічним і вільним розміром. Вірші майже завжди римовані. Зміст здебільшого історичний»¹⁶. Дефініція дум, репрезентована у новій розвідці, принципово різнилася з першою: у ній було враховано як зміст, так і літературні ознаки дум. Крім того, вчений визнавав, що дума часто оспівувала родинні стосунки і почуття, набуваючи дидактичних мотивів. Нові висновки свідчили про еволюцію його наукових поглядів: думова тематика поширювалася на побутову, враховувався виховний вплив кобзарських співів на слухачів.

Дефініція Максимовича відтоді надовго утвердилася в науковій літературі про думи. Згодом, у третьому томі українських пісень, він удосконалив своє визначення, підкресливши винятково професійний характер кобзарських співів, генетичну спорідненість між

«Словом о полку Ігоревім» і думами, відсутність у них любовних мотивів. Учений вдався також до порівняльного аналізу українських дум із сербським та російським епосом.

Проблеми вивчення дум, окреслені М. Максимовичем, вказували на шляхи подальших студій у цій галузі: дослідження генези дум, всебічний аналіз їхнього змісту, вивчення впливу на формування народної моралі та феномену кобзарства. Велике значення праць М. Максимовича для формування наукової фольклористики дало підставу С. Єфремову назвати «Сборник малороссийских песен» «новим етапом і в наукових здобутках українства, і в історії української самосвідомості»¹⁷. Можна припустити, що саме дослідження народної пісенності привело пізніше вченого-енциклопедиста М. Максимовича до висновків про необхідність синтезу історії та етнографії, про важливість етнографії як науки, що сприяє осмисленню історії народу, його звичаїв, традиційної обрядової культури.

Новим внеском у поступ історіографії українського героїчного епосу була праця росіянина за походженням, випускника й майбутнього першого професора-слависта Харківського університету та професора кафедри слав'янознавства Петербурзького університету Ізмаїла Івановича Срезневського «Запорожская Старина». Молодий (21-річний) науковець опублікував свої записи і матеріали, зібрані протягом семи років, а також надіслані друзями та знайомими — членами харківського гуртка романтиків. Як відомо, на той час довкола Харківського університету, одного з активних осередків національного духовного і культурного життя, згуртувалися українські наукові й літературні сили: П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Костомаров, О. Євелький та ін. Силами цих науковців у 30–40-х роках ХІХ ст. випускалися українські альманахи, у яких особлива увага приділялася національній історії та народній творчості. На шпальтах «Українського альманаху» 1831 року побачили світ перші етнографічні

праці І. Срезневського. Подальші його розвідки в царині народної пісенності друкувалися в окремих випусках «Запорожской Старини», перший із шести томів якої вийшов 1833 року в Харкові. У своїй праці І. Срезневський застосував метод порівняльного аналізу, зіставивши тексти літописів і дум із метою з'ясування правдивості зображення історичних подій у фольклорних творах. Думи для автора були передусім своєрідним історичним джерелом для вивчення «побуту, світогляду, звичаїв і подвигів народу»¹⁸. Більше того, розповіді мандрівних музик він називав думами лише за наявності історичного змісту. Домінантна ознака дум (за І. Срезневським) — «епізм», широта відтворення історичних подій. Поетика його цікавила менше. Щодо форми він зазначає: «Дума — не пісня, хоч її й співають під звуки бандури; рими в думі — не необхідність, а тільки розкіш, що служить для прикраси виразів та більшої плавності й милозвучності мови. Чим більше рим, чим частіші рими, тим кращий стиль думи: так вимагає народний смак, таке правило народної піітики»¹⁹. Виходячи з такого розуміння художніх особливостей дум, він друкував їх як прозу, ігноруючи специфіку форми. Згодом його підхід засвідчували праці європейських думознавців.

Думи І. Срезневський поділяв на історичні та етнографічні. До першої групи він відносив тексти, які можуть бути джерелом для вивчення історії: 1) про історичних осіб і події «до Богдана Хмельницького» («Дари Баторія», «Смерть Богданка», «Татарський похід Серпяги», «Битва Чигиринська»); 2) про історичних осіб і події «від Богдана Хмельницького до смерті Мазепи» («Хмельницький і Барабаш», «Похід в Молдавію», «Смерть Хмельницького», «Битва Полтавська»). «Етнографічними» укладач вважав повчальні та моралістичні думи, які могли бути джерелом для вивчення побуту й звичаїв українського народу.

Щодо творців дум, І. Срезневський вивчав припущення про авторство бандуристів, які супроводжували козацькі війська в походах. Він вважав розповіді й співи на-

родних музик правдивішими від «усяких літописів». Бандуристів дослідник порівнював зі скандинавськими скальдами, що супроводжували війська в походах і складали для нащадків поетичні історії воєнних подвигів. На користь висновків І. Срезневського свідчать архівні документи. У матеріалах фонду Генеральної військової канцелярії²⁰ збереглася згадка про гру на кобзі під час походу козаків Полтавського полку за річку Орель. Відомо також із козацьких літописів Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки та праць дослідників козаччини А. Скальковського, Д. Яворницького та інших, що на Запорозькій Січі кобзарів приймали на військову службу, вони входили до складу полкової музики, одержуючи платню як інші музиканти. У Коденській книзі — збірнику доносів, довідок, протоколів і рішень суду над гайдамаками з 1769 по 1772 рік, збереглися смертні вироки трьом козацьким співцям: Прокопові Скрязі, Михайлові Соколову, Василю Варченку за те, що «козакам на бандурі грали»²¹. Про авторитет кобзарства серед козаків та про зацікавленість гетьмана музичним цехом східних областей України свідчить «Універсал Богдана Хмельницького музикам на Задніпров'ї, організованим у цех, з наказом слухатися цехмистра Грицька Ілляшенка-Макущенка» від 27 вересня (7 жовтня) 1652 року»²². Новий погляд на кобзарів як козацьких військових співців, що складали свої пісні під час походів і битв, та спроба обґрунтованої класифікації дум робили розвідки І. Срезневського помітним явищем історіографії фольклористики.

Інакшим було розуміння дум як фольклорного жанру у 30-х роках ХІХ ст. польськими етнографами і фольклористами, що працювали в Галичині, — Вацлавом Залеським (псевдонім — Вацлав з Олеська) та Жеготою Ігнаци Паулі, випускниками Львівського університету. Інтерес польських дослідників мав глибокі корені. Першою згадкою про думи вважався фрагмент хроніки польського літописця С. Сарницького (друга половина ХVІ ст.) про двох братів Струсів, галицьких шляхтичів, що

загинули в битві з волохами 1506 року і про яких співали в Україні пісні-думи. Більш раннє свідчення про створення і виконання «сумних дум» (1504) виявив П. Попов у виданій 1585 року в Кракові книзі анонімного українського автора з Волині²³. У працях польських дослідників початку XVII ст. можна знайти й інші згадки про думи: історик С. Темберський називав думою «Пісню про Байду» (1564), подаючи зміст і визнаючи її героєм Д. Вишневецького; поет І. Моршич у вірші «Światowa roskosz» (1606) згадував про думи як про річ «козацького вжитку»; філософ і перекладач Аристотеля С. Петрик відносив думи до жіночих жалібних пісень²⁴.

У передмові до своєї збірки «Пісні польські і руські люду галиційського» (1833) В. Залеський висловив припущення, що думи є не специфічним жанром української народної творчості, а явищем всезагальним: «кожен народ думає, кожен народ має думи-пісні»²⁵. Таке твердження ґрунтувалося на семантиці слова «дума» в народній мові, де воно означає психічну функцію роздумування, а не словесний твір, а тому набуває універсального характеру. Такий погляд на специфічний жанр української народної творчості був своєрідним запереченням самотності українських народних дум. Але, захоплений польською й українською народною пісенністю, В. Залеський лише намагався віднайти першопричину виникнення дум. Найбільш сприятливі історичні умови для виникнення цього жанру, на його думку, були створені саме в малоросійського народу: утвердження української державності, героїчна народна боротьба з поневолювачами, багата народна обрядовість. Він поділяв думи, як і К. Бродзинський, на дві групи: а) чоловічі (думи), з переважаючим епічним компонентом, яким властиве утвердження героїки подвигів; б) жіночі (думки) — сумні ліричні пісні, яким притаманне відображення особистих переживань. Причину створення таких епічних пісень він вбачав у «роздумуванні русинів» над своїм горем, а тому підкреслював безособовість авторства дум, не розглядаючи

ролі кобзарства (як нетипового для цього регіону) у поширенні дум. Класифікація епічних творів, обґрунтована автором у передмові, доводить, що серед польських науковців того часу побутувала тенденція вважати думами всі народнопоетичні твори історичного змісту. В. Залеський фактично виділив у цьому масиві й пісні побутові, тим самим розширивши узвичаєну тематику дум.

Праці В. Залеського, разом із дослідженнями М. Цертелева, М. Максимовича та І. Срезневського, сприяли поширенню й популяризації дум у Західній Європі. Вони фактично склали підґрунтя тверджень німецького науковця Г. Тритена про українські думи та історичні пісні, оприлюднених у праці «Про народні пісні запорозьких козаків» (1840)²⁶. Автор першої в Німеччині розвідки про українські думи репрезентував перед своїми співвітчизниками досі невідомий жанр української пісенності, розглядаючи тексти дум у тісному зв'язку з подіями української історії та порівнюючи їхній зміст (слідом за І. Срезневським) зі змістом літописів²⁷. Новим був погляд німецького науковця на історичні пісні й думи як живий процес, а на кобзарів — як його учасників.

Натомість не помічав професійного характеру кобзарства, його ролі у творенні дум і закріпленні їх у культурній традиції Платон Якимович Лукашевич, випускник Ришельєвського ліцею в Одесі й однокурсник Миколи Гоголя по Ніжинській гімназії вищих наук. У передмові до збірки «Малороссийские и червоно-русские народные думы и песни» (СПб., 1836) він указував на «реліктовий» характер історичної пісенності та вважав, що в «старину» кожен малорос був «музикою». П. Лукашевич, відповідно до польської традиції, вважав думами усі пісні історичного змісту. Більшість текстів він супроводив історичними довідками про події та осіб, виведених у думах. Є підстави вважати, що автор-упорядник не знав праці М. Максимовича або не поділяв його уявлення про специфіку дум, але був добре ознайомлений зі збіркою М. Цертелева, з якої передру-

кував тексти і чії думки про «вмирання цього жанру» підтримав.

Своєрідним свідченням оцінки поглядів П. Лукашевича на розвиток жанру українських дум є примірник його книжки з колишнього спецфонду Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, що має помітки й підпис рукою одного з братів Барвінських (ймовірно, Олександра, голови НТШ у 1893–1897 роках). Привертає увагу лаконічна примітка на полях біля висновків П. Лукашевича щодо вмирання українських пісень: «Неправда»; «Не знає зовсім нашого народу»²⁸. Подібні маргіналії свідчать про те, що суб'єктивна оцінка автором стану української пісенності переважала для багатьох дослідників і читачів наукову вагу видання. Цінність праці П. Лукашевича полягала швидше не в теоретичних положеннях, висловлених автором, а в новизні репрезентованих текстів: чотирьох дум і двох нових варіантів («Коновченко» і «Вітчим»).

Із захопленням народною творчістю пов'язане також національне відродження в Галичині 30-х років XIX ст., першою ластівкою якого стала «Русалка Дністрова», упорядкована очільниками «Руської трійці»: Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Обходячи цензурні перепони у Львові, вони видрукували свою книжку в Будапешті 1836 року. Редактор чеського часопису «Сербський народний листок» Г. Павлович 17 квітня 1837 року інформував читачів про вихід із друку альманаху: «Це перша книга, написана простою народною малоросійською мовою і надрукована нашими громадянськими буквами...»²⁹.

Незважаючи на те, що книжка вийшла офіційно, віденська придворна поліція поставила вимогу перед цензурою у Львові про її оцінку. Результатом роботи, проведеної новим Львівським цензором В. Левицьким, була заборона альманаху. Про це свідчить витяг із довідки Львівської цензури про розпорядження Галицького Губернського управління щодо примірників альманаху «Русалка Дністрова», надісланих Я. Головацьким із Відня, від 30 квітня 1848 року: «Високим розпо-

рядженням президії від 22 серпня 1845 року № 786/BNZ наказано знищити ці екземпляри, за винятком одного, який належить передати в бібліотеку університету»³⁰. Документи слідства, доповідні записки цензора в Консистоцію від 15 та 28 червня 1837 року свідчать, що причиною заборони «Русалки Дністрової» було не лише порушення цензурних правил, а й страх перед пробудженням почуття національної самосвідомості серед молоді (бажання «воскресити ще й мертву рутенську національність»³¹), використання народної мови, нового шрифту та правопису.

У передмові зроблено спробу дати визначення дум: «В думках розцвітає лицарськими ділами буйність, зв'язана з переповненим внутрішнім образом загибаючих стратенцев»³². Подані в альманасі твори поділялися, відповідно до польської традиції, на «мужацькі думи», із притаманним їм епізмом («биличністю») і гіперболізмом («буйною», «дикою» силою), та «жіноцькі думки», прикметними рисами яких вважалися «гарність» і мінорні почуття, елегійність. Схиляючись до позиції польських етнографів у розумінні дум, автори «Русалки Дністрової», однак, визнавали роль у формуванні самосвідомості народу виконавців дум — «сивобородих кобзарів», що прославляли «досадними словами» героїчне минуле. Загалом цінність альманаху полягала в тому, що ця книжка «спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти»³³. Популярність «Русалки Дністрової» не лише в Галичині засвідчують численні рукописні копії (ІР НБУВ, ф. I, № 4882), перевидання альманаху в Тернополі 1910 року і т. д.

Новизну до визначення дум як жанру усної народної поезії внесла дисертаційна праця уродженця Прилуччини, випускника й професора Московського університету, редактора «Чтений Московского общества истории и древностей российских» Осипа Максимовича Бодяньського «О народной поэзии славянских

племен» (1837). У результаті компаративного аналізу українських дум і сербських юнацьких пісень він дійшов висновку про наявність у них спільних рис, про схожість типів виконавців героїчного епосу — українських кобзарів і сербських гусярів. Відмінною вважав архітектуру творів: якщо епічне полотно юнацьких пісень за своїм складом наближається до од, то українська дума — це драма. Вчений звернув увагу на історичний, а почасти побутовий зміст дум, своєрідність форми. Цінність цієї праці полягала передусім у застосуванні методу порівняльного аналізу, який дав можливість автору простежити спільні риси українського героїчного епосу із сербськими юнацькими піснями, російськими билинами, і на підставі цих спостережень зробити висновки про типові риси для всіх епосів та жанрову специфіку українських дум. Незабаром працю О. Бодяньського було перекладено сербською, чеською, польською, німецькою та італійською мовами, що безперечно засвідчувало її успіх серед фахівців.

Одночасно з виданням О. Бодяньського 1837 року у Вільно в книзі «Literatura i kruzka» побачила світ присвячена українським пісням і думам розвідка М. Грабовського, створена під впливом виходу праці М. Максимовича. Погляди польського автора, який вважав українські думи «найоригінальнішим і найбагатшим жанром українського фольклору», були «запозичені» й незабаром з'явилися в лондонському журналі «Міжнародний кварталний огляд» та французькому часописі «Британський огляд», ставши містком для цього жанру в англійській та французькій фольклористиці³⁴.

Таким чином, у 30-х роках ХІХ ст. в Україні сформувався своєрідний напрям досліджень героїчного епосу, який можна означити як історичний (М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський та ін.), були зроблені перші спроби компаративного аналізу дум (К. Бродзинський, О. Бодяньський) не лише в українській фольклористиці, а й у зарубіжній. Цікаво, що майже всі дослідники і одночасно збирачі історичної пісенності були досить молодими, 20–30-ти років. Переважна

більшість українських дослідників походила з Чернігівщини або Полтавщини, а зарубіжні науковці мали тісний зв'язок з українською землею. Дослідження дум виникло і розвинулося в умовах національного українського відродження і романтичної зацікавленості народною старовиною. Однак на цьому етапі воно не було результатом серйозних систематичних студій, скоріше «ділом патріотичного захоплення окремих одиниць з-поміж українського суспільства»³⁵. Для утвердження наукового підходу в дослідженнях дум необхідні були наукові установи й видавництва, підтримувані державою, яких на той час Україна не мала.

Поглиблене наукове дослідження народної пісенності стало визначальною рисою студій випускника Харківського університету, одного із засновників Кирило-Мефодіївського братства Миколи Івановича Костомарова. Його монографію «Об историческом значении русской народной поэзии» було опубліковано 1848 року після її захисту як магістерської дисертації в січні 1844-го. Під безпосереднім впливом праць І. Срезневського, відомих на той час збірників народної творчості, М. Костомаров зробив спробу вивчення історії за народними джерелами. Виходячи з того, що народна поезія детермінується розвитком історичного процесу і втілює духовність народу, його мрії і сподівання, психологію, національний характер, М. Костомаров у своєму дослідженні ставив за мету з'ясувати її значення як історичного джерела, якому властива відсутність свідомо суб'єктивного тлумачення подій.

Як історик М. Костомаров зважав на те, що навіть в історичних піснях художня фантазія переосмислює реальні факти і з плином часу витісняє їх вимислом, тому твори народної поезії неможливо сприймати як документальний літопис минулих подій. Проте вчений не заперечував того, що вони є «джерелами для зовнішньої історії» й відображають зовнішньополітичні події: військові походи і битви з турецько-татарськими ордами, страждання невільників-бранців, визвольну боротьбу про-

ти польських магнатів тощо; та «джерелами внутрішньої історії» й зображають суспільний устрій, народний побут, звичаєвість, моральні принципи різних епох. М. Костомаров розглядав думи як об'єкт філологічного дослідження, покликаною висвітлити історію розвитку мови, а не народу. Водночас убачав у них пам'ятки народної самосвідомості й світогляду, зафіксовані й закодовані в символіці дум. Важливість вивчення народної символіки для історії та етнографії М. Костомаров пояснював тим, що вона є важливим джерелом для розуміння духовного життя народу, а через нього — і усвідомлення рушійних сил багатьох історичних подій. Розглядаючи народну символіку як код світобачення українців, вчений поділяв символи на три групи: а) природні, із досить прозорою семантикою; б) побутові, пов'язані з історично віддаленими епохами; в) міфічні, «составляющие достояние народного баснословия»³⁶. Кожна група символів формувалася на ґрунті міфо-обрядового світосприйняття; усвідомлені людиною (мікрокосму) себе частиною природи (макрокосму); анімістичних уявленнях, що базуються на такому розумінні; пошуках людиною захисту у могутніх сил природи і т. д. Цей аспект М. Костомаров вважав важливим, бо в такому розумінні фольклорні твори можуть висвітлити важливі події політичної історії, розкрити неофіційні погляди на них (за умов автентичності твору).

Удаючись до класифікації «малоросійської історичної народної поезії» (дум та історичних пісень), учений розрізняв три тематичні цикли. Перший — турецько-татарський: думи про подвиги козаків на берегах Дунаю («Дума про Байду», «Похід Серпяги» і т. д.); про морські походи козаків («Про Олексія Поповича», «Плач невірників», «Самійло Кішка» та ін.); про татарські набіги і війну з татарами в степу («Дума про Івана Коновченка», «Дума про азовських братів», «Дума про Голоту» та ін.). Другий — «епоха визволення»: думи про події Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького за створення самостійної держави (думи та

історичні пісні про Б. Хмельницького і його соратників). Третій — «російський», оскільки з приєднанням українських земель до російського царства (1654) почався новий період в історії Гетьманщини (твори про І. Виговського, М. Пушкаря і Ю. Хмельницького). У період «від Мазепи», на думку М. Костомарова, історична пісенність українців занепадала. Українські народні думи він називав «виключно народним літописом найважливіших подій Гетьманщини»³⁷ і припускав, що багато творів, в яких зображалися події цього періоду, не збереглося. Подібно до твердження М. Цертелєва про «замирання» дум, М. Костомаров наголошував на існуванні безповоротно втраченого великого масиву історичної пісенності, фіксація зразків якої почалася досить пізно.

Інтерес М. Костомарова до історичного життя етносу, його релігійних, морально-етичних та естетичних поглядів тісно пов'язував між собою історичні та фольклористичні пошуки вченого. Його магістерська дисертація³⁸ (захищена) була практично першою науково-етнографічною працею, в якій стверджувалося право на існування етнографічного методу історіографії. Висновки, репрезентовані в дослідженнях М. Костомарова, відіграли помітну роль у розвитку української фольклористики, утверджуючи підхід до вивчення українського героїчного епосу як специфічного історичного джерела та декларуючи вимогу щодо використання у дослідженнях автентичних народних творів.

50-ті роки XIX ст. були позначені новими методами в записуванні дум, неординарними науковими розробками ідей щодо їхніх особливостей та класифікації. Історичний погляд на думи дістав свій розвиток у праці «Южнорусские народные песни» (1854), упорядкованій колишнім членом гуртка І. Срезневського і випускником Харківського університету, фольклористом і поетом із Полтавщини Амвросієм Метлинським. Упорядник вважав форму дум близькою до вільних нерівномірних віршів. Особливу увагу він звертав на відображення картин народної історії та побуту, що, на його думку, дозволяло вважати думи та історичні пісні правдивим іс-

торичним джерелом. До жанрових особливостей дум він відносив і повчальні мотиви та особливого типу героїку. При цьому розрізняв пісні й думи «повчальні» та «про минувшину». Таким чином, побутові та морально-дидактичні думи відокремлювалися від історичних, які, в свою чергу, поділялися у відповідності до найважливіших етапів історії України: «Про Хмельницького та Барабаша» (1647–1648), «Про Хмельницького та Василя Молдавського» (1650), «Про смерть Богдана Хмельницького» (1657) і т. д. Основною темою героїчного епосу упорядник вважав зображення боротьби українців «за християнство і православну віру» проти турецько-татарського та польського поневолення.

Праця А. Метлинського привернула увагу науковців Санкт-Петербурга. Зокрема, В. Ламанський у своїй рецензії на збірку А. Метлинського поряд з оцінкою рецензованої праці висловив і власний погляд на зміст і форму українського героїчного епосу, як він уперше назвав думи. Твори історичного змісту, подані у збірнику А. Метлинського, він поділяв на дві групи: за часом творення і принципами зображення реальної дійсності. До старших дум «епічного характеру» він відносив твори про боротьбу козаків із татарами й турками, позначені умовно-історичним зображенням широких картин дійсності, ідеалізацією національної героїки, гіперболізованими образами козаків-лицарів, насиченістю символіки. Меншу історичну правдивість В. Ламанський вважав ознакою архаїчності думи, а історичну вірогідність та близьке до реалістичного змалювання подій — творів конкретно-історичного змісту, віднесених до другої групи (про визвольну війну українського народу проти польського панування під проводом Богдана Хмельницького).

У створенні книжки А. Метлинському допомагали друзі й колеги. Найщирішу участь у підготовці до видання його «Народных южнорусских песен» брав вихованець М. Максимовича в Університеті св. Володимира, уродженець Чернігівщини Пантелеймон Олександрович Куліш, який 1856 року видрукував свою працю «Записки о Южной

Руси» — збірник історичних та етнографічних студій. За планом, який остаточно визрів у П. Куліша влітку 1855 року під враженням від пісенного матеріалу, зібраного у Чернігівській та Полтавській губерніях, це мала бути універсальна енциклопедія всього, що було надруковано про Україну, величких «пам'яток народного духу»³⁹.

Специфіка видання полягала в тому, що перед читачами розкривалася творча лабораторія народних співців, підкреслювалася неповторність виконання, талановитість кобзарів. Майже третину першого тому автор присвятив думам та кобзарям, насамперед тим, кого добре знав сам: Андрієві Шуту, Архипові Никоненку, Остапові Вересаю. На реальних прикладах П. Куліш показував, хто був творцем і виконавцем дум, на чю честь склалися думи, окреслював ареал побутування дум. Під думами він розумів «старовинні римовані, або тонічні перекази», «рапсодії південних співців», «славослов'я», «римовані літописи»⁴⁰. Порівнюючи українські думи з шотландськими, провансальськими та іспанськими баладами, він робив висновок про близькість між собою епічних творів різних народів за походженням та суспільними, громадськими мотивами. Таким чином, П. Куліш поглибив порівняльне вивчення українського героїчного епосу не лише у межах слов'янських епосів, але й епосів народів світу.

Визначною подією в історії вивчення й публікації дум стала спільна праця легендарних випускників і професорів Університету св. Володимира, лідерів Громади — Володимира Боніфатійовича Антоновича, на той час головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, та Михайла Петровича Драгоманова — «Исторические песни малорусского народа», перший том якої вийшов друком 1874 року. Вихід книги був приурочений III-му Археологічному з'їздові, який відбувся того року в Києві. Чи не найзнаменнішою подією з'їзду став виступ кобзаря з Чернігівщини Остапа Вересаю. «Великий бард Малоросії» не залишив байдужим жодного учасника, як українського, так і зарубіжного.

Францію на з'їзді, зокрема, репрезентували професори А. Рембо та Л. Леже. Враження професора Сорбони, а згодом міністра освіти А. Рембо від гри співця-філософа, «Гомера в українському селянському костюмі», незабаром були опубліковані в його великій праці «La Russie érique» («Епічна Росія») (1876), а згодом передруковані у виданнях Німеччини, Італії, Великої Британії, США, Іспанії. Відгуки про участь у з'їзді та рецензія на працю В. Антоновича і М. Драгоманова з'явилися 1875 року у французьких часописах⁴¹.

В. Антонович і М. Драгоманов поставили собі за мету створити на високому науковому рівні історію українського народу, викладену ним самим у поетичній формі, позбавлену усяких фальсифікатів, перевірену і прокоментовану. Наукові інтереси обох вчених були тісно пов'язані з інтересами громадянськими та політичними, тому йшлося про антологію «політичних» пісень з історичними коментарями. Глибокий історичний аналіз пісенного матеріалу поєднувався у цій праці з початками аналізу історико-філологічного, розвинутим пізніше в працях П. Житецького, Ф. Колесси та ін.

Виникнення жанру дум автори відносили до XV–XVI ст., коли козаки «сперечалися» з татарами й турками за володіння степом і морським узбережжям, а найстаршими зразками визнавали «Думу про неволю турецьку» і «Думу про втечу трьох братів із неволі турецької із Азова». Початки думового стилю вони вбачали, слідом за М. Максимовичем, у «Слові о полку Ігоревім», яке називали думою XII ст. На думку авторів, більш давні думи відтворюють узагальнені картини битв із степовими ворогами, страждання й втечу бранців, а від XVI ст. сюжети дум змальовують відомі історичні події та історичних осіб.

Спільну працю В. Антоновича і М. Драгоманова було відзначено Уваровською премією та схвальними відгуками у пресі того часу (М. Костомаров, Ол. Веселовський, В. Ягич, Б. Хаджеу, А. Рембо, В. Рольстон, В.-Р. Морфілл). За словами М. Костомарова, це була «перша, відповідно до сучасних вимог

науки, правильно поставлена спроба наукового видання пам'яток малоруської поезії»⁴².

Незаперечним є вплив видання на створення першої великої розвідки про українській героїчний епос у Франції. 1876 року в Парижі побачила світ «Епічна Росія» Альфреда Рембо. Колоритний образ О. Вересая як узагальнення українського кобзарства, що зберігає безцінний народний скарб, завдяки цьому виданню набув популярності в Європі. Жанрову своєрідність дум французький автор демонстрував на підставі порівняння їх з епосами інших народів. Серед дум він виділяв дві групи — про боротьбу з татарами й турками та про боротьбу з поляками, наголошуючи на тісному зв'язку сюжетів дум з історією українського народу.

1878 року в Москві вийшли «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», друга фольклорно-етнографічна праця серед «лауреатів» Уваровської премії, найбільша в XIX ст. фольклорна збірка українською мовою з Галичини. Уклав її член «Руської Трійці» та один з упорядників «Русалки Дністрової» Яків Федорович Головацький, який на той час, під впливом М. Погодіна, перейшов на москвофільські позиції та мешкав у Вільно. Книгу, час публікації якої охоплював 30 років (1848–1878)⁴³, було рекомендовано Міністерством народної освіти «с целью приобретения онаго для фундаментальных библиотек средних учебных заведений»⁴⁴. Висловлені автором погляди на думи близькі до трактування цього жанру у польській етнографічній традиції. У передмові думами названо пісні «здебільшого епічного характеру» і зазначено, що в народі думи називають «довгими піснями, поважними піснями»⁴⁵. «Чоловічі пісні (або думи)» Я. Головацький поділяв на історичні, тематика яких охоплює «подвиг народний», і пригоди «осіб простих», та козацькі побутові. Окремою групою він вважав «жіночі пісні-думки, співанки, пісеньки». Фактично передмова до збірки не була спеціальним дослідженням думової поезії, але автор торкнувся деяких проблем вивчення дум, зокрема дефініції та класифікації. Як і більшість його попередників, Я. Головацький був прихильником

історичного напрямку дослідження дум, залишаючи поза увагою питання поетики цього жанру.

Велике значення для організації наукових дискусій, публікації дум і розвідок про їхню специфіку як фольклорного жанру мав у 80-х роках XIX ст. щомісячний часопис «Киевская Старина», що видавався у Києві в друкарні Г. Корчак-Новицького впродовж 1882–1907 років російською мовою, як того вимагали умови цензури. Він, власне, був єдиним періодичним органом Східної України, повністю присвяченим проблемам історії та культури, що згуртував навколо себе кращі наукові сили. До заснування 1907 року Українського наукового товариства у Києві «Киевская Старина» виконувала функції науково-дослідного осередку українознавчих студій. За 25 років існування часопису на його сторінках з'явилося понад 2 000 різноманітних фольклорних публікацій, більше 120 фольклорно-етнографічних досліджень, близько 50 оглядових статей і наукових рецензій⁴⁶. Тут друкували свої розвідки В. Горленко, В. Доманицький, М. Драгоманов, І. Манжура, В. Милорадович, М. Сумцов, К. Ухач-Охорович та ін. Серед праць про думи й кобзарів помітні публікації В. Науменка «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке» (1883, № 7); К. Ухача-Охоровича «Коденская книга и три бандуриста» (1882, № 4) та «Кобзарь Остап Вересай, его думы и песни» (1882, № 7); В. Горленка «Бандурист Иван Крюковский» (1882, № 4) та «Кобзари и Лирники» (1884, № 1, 12); В. Боржковського «Лирники» (1889, № 9) та ін. Завдяки великій кількості публікацій про народних співців-кобзарів часопис «Киевская Старина» привернув увагу до однієї з найважливіших малорозроблених на той час проблем дослідження дум — специфіки їхнього виникнення і побутування у кобзарському середовищі, а, разом з тим, — і до носіїв думової традиції.

К. Ухач-Охорович опублікував статтю про страту 1770 року трьох бандуристів за те, що грали гайдамакам на бандурі. Коденська книга, врятована від знищення М. Максимовичем і успадкована пізніше В. Антоновичем,

в матеріалах якої автор виявив ці унікальні відомості, була справді цінним джерелом дослідження історії кобзарства. Інша його стаття про О. Вересая, написана, очевидно, під враженням особистої зустрічі автора з кобзарем, подавала три нові варіанти дум: «Невольницька», «Дума про брата і сестру», «Дума про Івася Коновченка».

Статтями «Бандурист Иван Крюковский» та «Кобзари й лірники» В. Горленко зробив свій внесок у дослідження кобзарства. Він засуджував легковажне ставлення попередніх збирачів дум до кобзарів, відзначаючи лише А. Метлинського, який першим віддав належне видатним заслугам кобзарства. Дослідник припускав, що за його часу справжня стара кобзарська традиція, перейнята від майстрів 50–60-х років XIX ст., ще повинна зберігатися живими кобзарями. Правильність його гіпотези довели записані від І. Крюковського тексти дев'яти дум.

Своєрідним відкриттям В. Горленка були відомості про географію репертуару та особливості техніки кобзарського співу. «Останніми часами, — зазначав дослідник, — а сі часи, мабуть, треба рахувати від початку сього століття, коли не давніше, — думи затримувалися в пам'яті кобзарів районово. Інакше кажучи, були ніби певні школи кобзарів, що переховували в пам'яті й передавали учням певні цикли дум»⁴⁷. Пізніші дослідження довели існування у XVII–XVIII ст. кобзарських цехів, які мали свого панотця старшого, скарбницю (причому скриня із загальним скарбом знаходилася в одного члена цеху, а ключ від неї — в іншого, що жив далеко від скарбника), ікону в церкві, перед якою горіла незгасима лампада, утримувана на кошти братства, а згодом — утворюваних за їхнім типом постійних (територіально обмежених) осередків, «старечих громадянств», які були своєрідними центрами кобзарської науки. Серед таких відомих центрів у XIX ст. — села Комашня, Красний Кут, містечка Богодухів, Зінків, Лохвиця, Мена, Сосниця та ін. Порайонний поділ кобзарських осередків відбирався на репертуарі: кобзарів Чернігівщини чи

Полтавщини можна було відрізнити від кобзарів Харківщини за особливим характером співу і своєрідними варіантами текстів виконуваних творів. Стаття В. Горленка вказувала на зацікавленість дослідників останньої чверті XIX ст. кобзарством і вперше показувала його професійний характер. Присутність однакових дум у кобзарському репертуарі О. Вересая й І. Крюковського вчений пояснював близькістю місця проживання кобзарів і можливістю передачі від учня до вчителя думових текстів.

В. Горленко перший серед дослідників дум звернув увагу, що виучування тексту думи співаком відбувалося за певними музичними поділами (штихами). Правда, цей поділ він відзначив лише у лірників, хоча бандурний акомпанемент також має свої поетичні поділи. Пізніше Ф. Колесса на підставі власних досліджень сформулював дефініцію думового «періоду», до якої дуже близько підійшов В. Горленко в своїй характеристиці «штиха». Незаперечна цінність розвідок В. Горленка полягала в тому, що він вперше звернув увагу на спосіб передавання та збереження текстів дум у межах кобзарської професії та поширення думового епосу територією України.

Результати свого дослідження лірництва як соціального явища оприлюднив В. Боржковський у статті описового характеру «Лірники», побудованій на подільському матеріалі. Він наголошував на необхідності всебічного вивчення побуту кобзарів та лірників як окремого класу сільської спільноти. Дослідник відзначав, що раніше вивчали лише лірницький репертуар, тому розповідав про «старцівський» осередок, його устрій, лірницьку науку.

Розвідка про побут лірників з'явилася також у Львові 1894 року. Її автор, К. Студинський, відзначаючи цінність статті В. Боржковського для вивчення кобзарських традицій, розповідав про лірницьку науку, докладно зупиняючись на ритуалі визвілки і коментуючи словник «лебійської мови». Найважливішим у його праці було підкреслення своєрідної манери лірницького співу.

Серед публікацій «Киевской Старины» у 80-х роках XIX ст. на увагу заслуговує також стаття В. Науменка «Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке», присвячена одній із популярних проблем історичного напрямку дослідження героїчного епосу — шляхам закріплення у думовій формі історичного факту. Автор ставив за мету визначити критерій ретроспективного зіставлення та аналізу співвідношення у змісті дум реальної історичної дійсності з їхнім узагальненим відображенням засобами усної народної творчості. У результаті аналізу історичних джерел, пов'язаних із однією думою, В. Науменко дійшов висновку, що підґрунтям творчої фантазії, реалізованої в думках, завжди є фактичні історичні події: «для створення народно-епічного твору потрібен факт як дійсність»⁴⁸. Історичним фактом автор визнавав лише полон Самійла Кішки, а втечу й повернення пояснював існуванням народних оповідей про цього героя.

Подібне дослідження ще однієї з найпопулярніших дум про втечу трьох братів з турецької неволі зробив М. Андрієвський. За географічними даними думи він розробив карту-схему шляху втечі «азовських братів»: з Азова вгору понад Доном, від Ростова через Дон і степом, через Міус, до Савур-могили, між річкою Ольхівкою та Комишувахою, далі — через річки Кринки, Лозову й Вовчу — до теперішньої Слободи Гаврилівки на Муравський шлях. Вдаючись до текстологічного аналізу трьох редакцій відомих йому варіантів думи, він дійшов висновку, що основна частина думи закінчується смертю козака на Савур-могили, а відомі великі за обсягом варіанти цієї теми — результат її інтерпретації кобзарями з метою підсилення моралістичного акценту. Стаття викликала низку різнопланових відгуків, але була визнана Ц. Нейманом першим історико-географічним дослідженням у межах історико-джерелознавчого напрямку, незважаючи на багато суперечностей у викладі (посилання на весняну пташку — ластівку; суперечливе визначення пори року, зображеної в думі тощо).

Загалом увагу авторів фольклорних публікацій «Киевской Старины» 80-х років XIX ст. було зосереджено на всебічному аналізі думового репертуару, вивченні побуту й творчої манери кобзарів та лірників, дослідженні окремих текстів. Цей період позначено продовженням записування текстів дум, пошуком нових методів їхнього аналізу, появою розвідок, присвячених поглибленому вивченню окремих дум. Але жоден з авторів публікацій ще не підійшов до комплексного дослідження українського героїчного епосу.

Про зародження нового підходу до вивчення дум свідчила праця випускника юридичного факультету Новоросійського університету Олексія Миколайовича Лісовського «Опыт изучения малорусских дум» (1890), на той час секретаря земського з'їзду в Миргороді. Автор запропонував нову власну «лінійну і сферичну» класифікацію. Думи, за О. Лісовським, об'єднуються у певні групи, що ніби виходять від одного (або від кількох) основного центру. До епічних дум автор відносив: «Козака Голоту», «Козацьке життя», «Ганджу Андібера», «Івана Коновченка» та думи епохи Хмельницького. Центр цих дум — «Дума про Самійла Кішку», а основна ознака — «бадьорий настрій і нахил до реалізму». Думи епохи Хмельницького дослідник поділяв на твори з життя Хмельницького та історично-сатиричні. До дум ліричних відносив «Невольницькі плачі» (центр), головний зміст яких убачав у скорботних почуттях туги за батьківщиною. Від центральної групи «Плачів» виводилися елегійні й моралістичні думи. Нова класифікація дум О. Лісовського ґрунтувалася на загально-визнаному поділі дум на історичні (епічні) та побутові з повчальними мотивами.

Стриженва ідея праці полягала в ствердженні неперервності еволюції дум, розвитку дум від пісенних мотивів. Появу дум епічних і ліричних, що перебувають у літературній взаємодії, автор вважав результатом трансформації пісень. Гіпотеза О. Лісовського, опозиційна до тверджень М. Максимовича про можливість

переходу дум у пісні й повторена в його праці «Про малоросійські народні думи» (1901), не була прийнята в науці, як і «сферично-лінійна» класифікація, через бездоказовість. Як зазначала К. Грушевська, автор виклав «кілька вражінь і міркувань, не обґрунтовуючи їх ніяким науковим апаратом»⁴⁹.

Першим науковим історико-філологічним дослідженням українських дум стала праця досвідченого вченого, засновника нового напрямку в українському мовознавстві — історії української літературної мови, вчителя А. Кримського та М. Марковського — Павла Гнатовича Житецького «Мысли о малорусских народных думах» (1893). У фондах архіву родини Житецьких Інституту рукопису НБУВ зберігаються документи, які засвідчують багаторічну пошукову працю вченого, що передувала виходу його книги⁵⁰.

Проблеми, порушені вченим, стосувалися походження й еволюції дум, визначення дум як жанру, тематики і співвідношення епічних сюжетів з історичними подіями, а також етики і символіки дум, особливостей мови. У такому різнобічному науковому підході поряд із ґрунтовно розробленими проблемами (як-от, історичне прочитання думових текстів, визначення дум як жанру тощо) з'явилися абсолютно нові ідеї П. Житецького, що найяскравіше виявилися у «шпитальній теорії походження дум» та обґрунтуванні «книжного» впливу на українські думи.

Дослідник розрізняв у народній творчості значення особистості народного співця, відзначаючи рефлексійний характер виконання дум, і впливу школи й науки на розвиток думової традиції. У твердженні про вплив школи на думи вихідними були два положення: по-перше, існування в думах книжних, ненародних висловлювань і своєрідних стилістичних форм; по-друге, існування здавна в Україні верстви мандрівних школярів-дяків, близьких до козацтва, які створювали популярну шкільну поезію на основі народного світогляду, тогочасної шкільної літературної культури та народної поезії. Часто ці мандрівні школярі осідали між

народом як дяки і вчителі або йшли в козаки і військові писарі, були активними учасниками козацьких війн. «Творці дум, — говорить П. Житецький, — були людьми, перейнятими тим чи іншим настроєм, тобто містили в собі вкупі елементи селянський (простонародній) та козацький (культурно-народній), або ж національний»⁵¹. Таким чином, питання про творців кобзарського епосу П. Житецький поставив конкретніше за своїх попередників, виходячи з аналізу мови дум та історично-культурних умов. Справжні творці дум, на його думку, доживали свій вік у «шпиталях» — спеціальних будинках для старців, калік та військових інвалідів. Говорячи про «шпитальних» творців дум, П. Житецький мав на увазі не німечних калік, а колишніх козаків, часто жебраків-бандуристів, яких було багато в цих закладах: «З усього видно, що творці дум були безпосередніми свідками подій. Ми думаємо, однак, що типові ознаки дум не могли виробитись і устаткуватись на полі битви, остеронь від культурного впливу школи, тому ініціатива в творенні дум завжди належала “старцям”, з-посеред яких з часом виділився окремих тип військових кобзарів або бандуристів. Тулились ці бандуристи в козацьких загонах, і про події свого часу знали не з чужих слів»⁵².

Дослідник вважав думи оригінальним жанром народної творчості, в основі якого — історичні події козацької доби. Як і В. Науменко, П. Житецький наголошував, що «вихідним пунктом творчості була» подія реальної дійсності, що втілювалася в поетичних образах. Провідною ідеєю героїчного епосу автор називав ідею заперечення будь-якого насильства над людською особистістю, бо козацькі уявлення про волю «стояли вже на ступіні національної самосвідомості»⁵³. Особливого значення П. Житецький надавав вивченню історичної основи і генези дум та аналізу їхньої словесної форми. Прикметними рисами поезики дум він вважав дієслівну риму, нерівномірний обсяг віршів, точність зображення, періодичну мову, аглютиноване речення, ліричність. Учений по-

мітив також, що рядок у думі утворюється за принципом риторичного акценту.

П. Житецький уперше надав наукового значення аналізу символіки окремих образів дум та її зв'язку з міфо-поетичним мисленням. Так, образ сокола в думках він розглядав як «символ вільної душі козацької»⁵⁴, вважав, що птахи мають здатність співчувати козакові, який помирає далеко від рідної домівки. Превалювання в думках образів матері й сестри, які випроводжають козака в дорогу, чекають на нього, тужать за ним, стало для П. Житецького підґрунтям ідеї абсолютизації материнського авторитету в моралі дум і взагалі в українському народному світогляді. Це були важливі наукові ідеї, які й сьогодні потребують поглибленого вивчення у рамках культурологічного напрямку дослідження дум.

На основі детального аналізу думових текстів учений розробив критерії порівняння варіантів дум щодо їхнього «віку». Старшими порівняно з іншими П. Житецький справедливо вважав такі думові тексти: в яких збереглися натяки на докозацьку старовину; сюжет яких не відступає від основної теми і не обтяжений зайвими подробицями; в яких немає включень із пісень; які змальовують суворий побут козака-лицаря; із меншим психологізмом⁵⁵.

Навколо праці П. Житецького розгорнулася наукова дискусія, що стосувалася не лише оцінки нового дослідження, а й питань генеалогії кобзарства та походження дум. На сторінках часописів «Киевская Старина», «Этнографическое обозрение», «Живая Старина», «Жите і Слово» виступили авторитетні вчені: М. Сумцов, М. Драгоманов, О. Соболевський, І. Франко та ін. Найбільше критикували думки П. Житецького про шкільне походження дум та про творців козацького епосу. Опоненти П. Житецького одностайно стверджували, що авторами дум були активні учасники історичних подій. При цьому вони не брали до уваги професіоналізм кобзарства, який вимагав особливого хисту і тривалого навчання та спілкування в професійному оточенні. У гострій рецензії на працю П. Житецького М. Сумцов назвав її слабкими

сторонами положення про вплив шкільної літератури на думи, підміну наукового дослідження окремих дум загальними фразами і невиразними моралізаторськими характеристиками, зайву риторику, ствердження авторства дум за «старцями», жебраками. Крім того, він вважав, що зауваження до текстів дум не мають наукової цінності. Єдине, що відзначив рецензент як позитивне, — це повноту бібліографічних посилань та «велику любов до вибраного предмета дослідження»⁵⁶. Серед недоліків дослідження М. Сумцов вбачав сплутування двох поглядів на думи — історично-літературної та історично-побутової. Відтак зазначав, що працю П. Житецького потрібно було назвати не «Мысли», а «Мысль», бо у ній простежується лише одна думка — про вплив книжної науки на думи.

Не дивно, що П. Житецький змушений був виступити у тому ж «Этнографическом обозрении» (1895, № 4) із відповіддю на критику. У статті «Заметки о разных методах изучения народных малорусских дум» він пояснював свої методи дослідження, підкреслюючи, що «вивчення дум викликало, перш за все, історичний метод, що вияснив такі подробиці змісту дум, без яких не був би можливий поступ науки з питань про думи, про походження й особливості їхньої поетичної форми. Для доповнення історичного методу став потрібним історико-літературний метод, який, відштовхуючись від більш або менш розробленого історичного і взагалі побутового матеріалу, намагався поставити його у зв'язок з місцевими культурними явищами школи і літератури для того, щоб зрозуміти умови, серед яких можливою стала поява такої оригінальної форми поезії, як народні малоруські думи»⁵⁷. Себе він вважав представником саме такого методу і закликав до терпимості й об'єктивності у стосунках між представниками різних методів дослідження дум. Більш того, «Мысли...» П. Житецького залишалися єдиним комплексним дослідженням дум на той час.

Вплив поглядів П. Житецького, творче застосування запропонованих ним методів дослідження простежуються в розвідці випускника Віденського університету, педагога і просвітителя

ля Михайла Івановича Пачовського «Дещо про руські билини і думи» (Л., 1893). Ім'я М. Пачовського певний час замовчувалося або вживалося з ярликом «буржуазного націоналіста» через його членство 1918 року в Національній Раді ЗУНР у Станіславі, а тому його наукові праці маловідомі⁵⁸. У своїй розвідці М. Пачовський зробив спробу тематичної класифікації та з'ясування художніх особливостей дум. Підставою для класифікації дум за хронологією він вважав «історичний складник» із урахуванням їхніх внутрішніх зв'язків. Книжний елемент та елемент християнського впливу, за М. Пачовським, — важливі «складники» дум, бо в декларованих думовими сюжетами моральних цінностях відчутна близькість до церковних проповідей. Через думи в народ йшло проповідування народної історії, думові тексти відображали національний патріотизм, що сприймався через певні устої і канони народної моралі, етики, релігії. Підкреслюючи повчальний характер дум, патріотизм народних борців, зображених у них, М. Пачовський головною метою героїчного епосу називає «спонуку до діла»⁵⁹.

Співців дум (як і П. Житецький) він знаходив у військових шпиталях, що створювалися вже на початку XVII ст. Звертав увагу М. Пачовський також і на символіку дум, що своїм глибинним корінням сягає народного світогляду, стародавнього анімізму та аніматизму. Він відзначав, що в піснях і думах часто зустрічаються образи з «рослинного світу»: явір, який в старину вважали деревом життя; дуб — символ сили, кременості; сокіл, що часто зветься «рідним братом козака і невольника» та ін. Для науковців ця розвідка мала певний інтерес. Подальші дослідження дум Г. Хоткевича, О. Сластіона, Є. Криста, П. Тихоновського, С. Маслова, А. Малинки основним своїм об'єктом мали кобзарську долю та побут. Таким чином, кінець XIX — початок XX ст. став періодом пильної уваги до кобзарської творчості та всебічного її дослідження. Центральним моментом нового руху навколо кобзарства як явища культури став XII-й Археологічний з'їзд 1902 року в Харкові. На

цьому форумі було порушено клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про поліпшення побуту кобзарів і лірників. Турботу про долю кобзарів і велику участь у підготовці з'їзду взяли Д. Яворницький, Г. Хоткевич, М. Сумцов⁶⁰. Після з'їзду почали записувати кобзарські співи за допомогою нових на той час приладів — фонографів. Перший був О. Слестіон, який мав досвід спілкування (і навіть навчання) із полтавськими кобзарями ще від 70-х років XIX ст. Саме до нього, видатного художника, етнографа, фольклориста, автора унікальної кобзарської портретної галереї, звернулася за порадою з цього питання Леся Українка, організовуючи, як «таємний благодійник», 1908 року експедицію на Полтавщину з Ф. Колесою для збирання української історичної пісенності на чолі. Чоловік видатної поетеси К. Квітка повідомляв керівникові експедиції про бажання благодійника, щоб записувалися лише думи і лише від кобзарів. Того ж року подружжя записувало на фонограф співи харківського кобзаря Гната Гончаренка у своєму домі, в Ялті. Згодом такі записи мелодій дум широко застосовувалися в етномузикології. Перше десятиліття XX ст. позначене й створенням Гнатом Хоткевичем школи гри на бандурі, по суті, абсолютно відмінної від системи кобзарського вишколу.

Серед розвідок про думи двох перших десятиліть XX ст. науковий інтерес становить стаття І. Каманіна (учня В. Антоновича) «Українські богатирі козацької доби» (1913). У ній автор розглядав «сліди богатирського епосу в думках», викладав ознаки козацького «богатирства» і давав список українських «козаків-богатирів». Думки про історичну спорідненість дум із билинами не були новими (це питання порушували в своїх працях Ор. Міллер, Ф. Буслаєв, О. Веселовський, М. Дашкевич), але новий підхід до аналізу героїчних образів українських дум був досить цікавим і заслуговує на увагу. Передусім І. Каманін намагався довести народність думи про Сокола, аналізуючи три відомі йому варіанти і розглядаючи символіку думи, сво-

єрідність епітетів, генетично пов'язаних із давнім народним світоглядом. Схожість між думами і билинами І. Каманін вважав випадковою і пояснював «однаковістю умов діяльності лицарів великокнязівського і козацького періодів в боротьбі їх з напівдикими кочівниками на пограниччю України»⁶¹. Лицарями він називав: а) героїв, «що виступають у момент війни, виховуються тільки сими війнами, і в них виявляються надзвичайні чудесні подвиги, що дивили сучасників (Наливайко, Лобода, Конашевич-Сагайдачний, Богун, Нечай та ін.); б) героїв, що відповідають народній уяві про богатирів; про них складені перекази. При цьому було сформульовано одинадцять ознак думового богатирства, зокрема такі: богатирське «гуляння в дикому полі» (боротьба з ворогами, татарами й турками, добровільна охорона українських кордонів); виїзд на це «гуляння», часто без материнського (рідше батьківського) благословення; довготривалість («сім літ і чотири») і самотність (іноді з товаришами і братами) перебування на такому посту, що відрізняється від походів «великих козацьких відділів»; гіперболізм в зображенні козаків-богатирів; духовний зв'язок і взаєморозуміння між козаком і його конем, особлива турбота козака про зброю; нерозривний зв'язок українських богатирів із Січчю, що складається виключно з козаків-лицарів. Таким чином, автор убачав у козаків-богатирів України типові риси богатирських образів героїчних епосів народів світу («Епос про Гільгамеша», «Калевала», Нартський епос, російські билини і т. д.) і виділяв специфічні риси козацької героїки. Представниками «козацького богатирства» він вважав отамана Матяша старого, Феська Ганжу Андибера, козака Голоту, Овраменка, Хведора Безридного, Азовських і Самарських Братів, Коновченка, Олексія Поповича, Бандуриста⁶². Щоправда, дещо невідповідними визначенню як богатиря у цьому переліку видаються азовські, самарські брати, попович і бандурист, оскільки вони не здійснюють величних подвигів, не піклуються про суспільний добробут. Слід

значити, що серед думових образів автор називав героїв історичних пісень, хоч мову вів лише про думи. Слушним щодо розуміння глибинної основи образів героїв народних дум видається зауваження про те, що дума має на меті виставити своїм героєм не тільки оборонця землі від зміїв (героя-змієборця), але й заступника бідних. Це своєрідний народний архетип героя, який знаходив втілення у міфічних і казкових образах.

Педагог і громадсько-політичний діяч Никифор Якович Григорієв (Григор'єв-Наш) у книзі «Історія України в народних думках та піснях» ставив перед собою мету показати історію України через народне сприйняття, висловлене у піснях. Ця праця вийшла в Києві (1918) та Кам'янці-Подільському (1919) і була структурована за принципом видання В. Антоновича і М. Драгоманова. Автор книги на той час перебував на посаді Міністра освіти в уряді УНР. Його праця призначалася для вчителів і учнів середніх шкіл як навчальний посібник з історії України. Укладаючи його, Н. Григорієв уперше застосував думовий матеріал для навчання дітей історії рідного краю як «першого ступеня національного освідомлення»⁶³. «Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любов'ю до своєї нації. Бо любов викохується тільки любов'ю», — наголошував автор, який мав, крім власної педагогічної практики, ще й досвід створення на Поділлі нелегальних курсів вивчення історії України⁶⁴. Найкращим засобом для такого «виховання любов'ю» була національна святиня — думи. Історичний матеріал розділу «Козаччина» ілюструвався «Думою про Федора Безридного», «Думою про трьох братів», «Думою про Самійла Кішку»; розділ «Хмельниччина» — думами: «Жиди-рандарі», «Дума про Хмельницького і Барабаша», «Похід у Молдавію» та ін.; розділ «Завдання Січовиків» містив «Думу про козака Голоту». Тексти подавалися лише як ілюстрація до реальних подій, без належних історичних коментарів. Попри те, що добір текстів (з видання «Українські пісні з

нотами, видання Фесенка в Одесі) або збірки Коципінського, які вимагали критичного підходу) не засвідчував наукового підходу, вправлення й редагування думових текстів порушувало вже вироблені правила, знахідкою автора була ідея застосування величезного масиву історичної пісенності на ниві народної освіти. Залишаючись популярним виданням, книга демонструвала глибокий інтерес до народної творчості й спонукала до подальших її студій. Вона витримала чотири видання, два останні — у 1993 та 1998 роках.

Популяризаторський характер мала також брошура М. Сумцова «Старі зразки української народної словесности» (1918), у якій автор висловив припущення, що дума «Вдова Івана Сірка» могла справити вплив на М. Гоголя при створенні повісті «Тарас Бульба», а саме — образу Сірчихи.

Серед популярних брошур та невеликих збірок пореволюційного часу помітним явищем стала робота вихідця з Прилуччини, на той час викладача Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка Дмитра Миколайовича Ревуцького «Українські думи та пісні історичні» (1919), що вдало поєднувала науковість і популярність викладу. У передмові автор подав відомості про історію терміна «дума» та генезу жанру, всебічно проаналізував зміст і стиль, докладно описав побут і традиції кобзарства, а також інструменти і характер музики кобзарів.

Найбільш глибокими дефініціями дум у працях дослідників старшого покоління Д. Ревуцький вважав визначення Ц. Неймана і П. Житецького, а повну й точну характеристику цього жанру серед вчених молодшої генерації вбачав у працях Ф. Колесси. Дослідник справедливо відмітив відсутність циклізації навколо одного героя в думках, типової для архаїчних епосів. Якщо в циклі дум про боротьбу з ляхами центральним героєм автор умовно називав Богдана Хмельницького, в думках про боротьбу з татарами й турками такого героя не було. Тому Д. Ревуцький запропонував визначити одиницею класифікації не «цикл», а «групу». Він поділяв думи за мо-

тивами: потрапляння в неволю, тягар неволі, потурчення, молодецький герць із татариним, самотня смерть козака в степу, гульня козацька і поділ здобичі, мотив соціальної боротьби, мораль товариства, сила родинної основи. Серед виконавців дум Д. Ревуцький розрізняв дружинних співаків княжих часів, шпитальних кобзарів і великих кобзарів XIX ст. Серед сучасних йому кобзарів названо Пархоменка, Кучугуру-Кучеренка та ін. Подані також відомості про кобзарську науку, що підкреслювало її професійний характер. Заслугою автора було укладання найбільш повного на той час бібліографічного покажчика видань, статей та розвідок про народнопісенну творчість. З 401 позиції покажчика, з урахуванням збірників текстів і поодиноких записів дум було подано 152 позиції праць про думи.

Нове слово у студіюванні героїчного епосу на початку XX ст. було сказане випускником Віденського університету, вихованцем професора О. Брикнера, основоположником українського етнографічного музикознавства Філаретом Михайловичем Колесою. Науковий доробок вченого складають цінні публікації народної творчості та теоретичні праці, серед яких «Мелодії українських народних дум» (1910, 1913); «Наверствованне і характеристичні признаки українських народних мелодій» (1918), «Про генезу українських народних дум» (1921) та ін. Своєю працею на ниві вивчення дум учений започаткував етномузикологічний напрям їхнього дослідження, пізніше найбільш послідовно розвинутий у науковій творчості К. Квітки та С. Грици.

Двотомне видання «Мелодії українських народних дум» було конкретним внеском у дослідження музичної форми і поетики дум, у вивчення кобзарського епосу в цілому як суспільного явища зі своєю власною історією. Учений вважав думи «поетичним літописом українського народу, козацьким епосом, що являється продовженням лицарської дружинної поезії»⁶³. Розглядаючи героїчний епос в історичному розвитку, він розрізняв за часом творення давню й пізнішу групу (верстви) творів.

До старшої верстви, за змістом і темами тісно пов'язаної з народними піснями, Ф. Колесса відносив думи про боротьбу з турками й татарами, «невольницькі» та «навчаючі» (XVI — перша половина XVII ст.); до пізнішої — думи реалістичні (про Хмельниччину і сатирично-побутові, друга половина XVII ст.). Такий поділ спонукав до перегляду теорії походження окремих дум. Відповідно до історії козащини протягом XVI—XVII ст. Ф. Колесса виділяв хронологічно послідовні чотири етапи розвитку козацького епосу: «I. Невольницькі думи (плачі й думи про втечу з неволі), що зображують козаків у пасивній ролі страдальців; II. Думи про активні виступи козаків у боротьбі з турками (пограничні бої, походи, плавбу Чорним морем); III. Думи про Хмельниччину; IV. Думи, що вказують на внутрішній розклад серед козацтва після Хмельницького та прояви занепаду»⁶⁶. Характеризуючи думи як цінне історичне джерело, Ф. Колесса підкреслював їхню художню природу, відзначав, що вони не охоплювали повністю всього історичного життя народу, а лише найтипівіші його сторони. Вчений засуджував фальсифікаторів дум, які прагнули штучно створеними зразками заповнити брак уснопоетичних творів про ту чи іншу історичну подію.

Відзначав дослідник і своєрідність виконання думи кожним кобзарем, підкреслював виразно професійний характер кобзарського співу. Аналізуючи думовий репертуар кобзарів і відзначаючи, навіть при індивідуальності стилю, його мінливість, вчений помітив, що виконавська манера кобзарів однієї місцевості має багато подібного і характеризує один пісенний тип. Це дало йому підставу зробити висновок про існування на території лівобережної України територіальних «шкіл» народних співців. Тому свою працю Ф. Колесса структурував за територіальним принципом, подаючи в ній списки кобзарів із короткими біографічними відомостями і описом репертуару, деякими відомостями про виконавську манеру співу та гри. У першому томі подавалися відомості про сімох кобзарів з Полтавщини (М. Кравченко,

О. Барь, П. Кравченко, Явдоха Пилипенкова, О. Кальний, О. Гришко, лірник А. Скоба); у другому — про вісьмох: по чотири з Полтавщини (О. Слостіон, М. Дубина, С. Говтань, І. Скубій) і Богодухівщини (С. Пасюга, І. Кучеренко, П. Дривченко, А. Гончаренко). Територіальний принцип видання дум засвідчував новизну поглядів Ф. Колесси на репертуар дум.

Але найбільше цікавили Ф. Колессу питання взаємозв'язків дум з іншими жанрами. Завдяки застосуванню фонографа він зміг зробити нові досліди, що довели розбіжність пісенної і думової форм. Попередники вченого у подібних розвідках (І. Срезневський, О. Лисовський, П. Житецький) виводили думи з пісень і не припускали можливості самостійного існування думової форми. Ф. Колесса висунув нову концепцію дум як козацьких поминальних голосінь за невідомими померлими членами козацького стану, ілюструючи її низкою прикладів дум. Похоронне голосіння, на думку вченого, особливо за людиною відомою, могло безпосередньо переходити в пісню і так само органічно влітатися в думу, близьку до нього за формою. Найстаршими думами він вважав «невольницькі плачі», що «дали почин до складання ліро-епічних дум, яких творці виходили з-поміж козацтва»⁶⁷. Аналогію між плачами й думами Ф. Колесса також вбачав в імпровізаційному характері, який потребує певного професіоналізму, та широкій суспільній функції, що утворює підсвідомий зв'язок між окремою людиною і колективом в особливо важкі для неї моменти. На яскравих прикладах показував аналогію багатьох мотивів та образів дум і голосінь. Із застереженням ставився вчений до ідеї літературного впливу на форму дум. Він не заперечував взаємодії між думами і віршами про Хмельниччину та думами новішої верстви і гумористичними школярськими віршами, але опротестовував твердження про літературний вплив на думи старшої верстви, відкидаючи можливість походження дум від віршів.

Ф. Колесса аргументовано доводив залежність думової строфи від музичної фрази. Це давало певний критерій для записування

текстів дум із поділом на групи рядків, які відповідають музичним періодам. Думами, з цього погляду, дослідник вважав «галузь речитативної поезії із змінчивою формою, нерівномірними одноцільними стихами, що лучать їх на основі паралелізму у різновидні групи (періоди або тиради). Де музична декламація, застосований до тексту мелодичний речитатив»⁶⁸. Першим розпочавши комплексне вивчення словесного і музичного фольклору і створивши оригінальну музично-поетичну теорію дум, Ф. Колесса започаткував новий напрям думознавства. Його праці сприяли формуванню системного уявлення про своєрідну поетичну форму творів українського героїчного епосу і дали можливість говорити про думи як про виняткове, суто українське явище.

Із цієї позиції думи розглядалися на сторінках спільного друкованого органу Комісії історичної пісенності, Культурно-Історичної комісії ВУАН та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН — наукового часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні)» (1927–1931), що відіграв помітну роль у поглибленні вивчення українського героїчного епосу та його носіїв. М. Азадовський справедливо назвав його першим «товстим» етнографічним дослідницьким журналом⁶⁹, а академік Ю. Карський вважав «дуже цінним виданням»⁷⁰. Певною мірою часопис реалізовував ідею невиданого в еміграції «Річника Українського соціологічного інституту». Велику увагу журнал приділяв проблемі українського героїчного епосу (статті К. Грушевської) та феномену кобзарства: К. Грушевська, «До соціології старцівства», Б. Луговський, «Чернігівські старці (з малюнками)» (1926), К. Квітка, «До вивчення побуту лірників» (1928), К. Грушевська, «Матеріали до вивчення професійного співацтва», Б. Луговський, «Автобіографічні відомості лірника Аксентія Шолоха», Л. Шевченко, «Автобіографія кобзаря Павла Кулика», О. Малинка,

«Кобзарі С. Власко та Д. Симоненко й лірник А. Іваницький; їхній репертуар» (1929). Водночас часопис сприяв організації збирацької роботи, вивченню зарубіжного досвіду, розгортанню наукових дискусій.

Публікації про думи та кобзарів однієї з кращих вітчизняних думознавців, доньки М. Грушевського — Катерини Михайлівни Грушевської в другій половині 20-х років ХХ ст. у редактованому нею часописі «Первісне громадянство» принесли 26-річній дослідниці заслужений авторитет у наукових колах. На сторінках часопису вона апробувала основні положення своєї «думової теорії». Ґрунтовним дослідженням конкретного аспекту зазначеної теми була, зокрема, розвідка про думи «Олексій Попович» та «Буря на морі» — «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням». Стаття була складно структурованою й мала розділи: «Видання думи», «Одна дума чи дві», «Дві думи різного походження», «Дума про бурю — апотеоз роду», «Походження думи про Олексія Поповича», «Перегляд теорій про Олексія Поповича», «Гріхи Поповича». Детально проаналізувавши публікації текстів думи (М. Цертелева, І. Срезневського, М. Максимовича, П. Лукашевича, П. Куліша), Катерина Грушевська дійшла висновку про те, що «культурно-історичний інтерес вирисовується тільки при трактуванні цих двох дум як окремих творів»⁷¹. Більше того, аналізуючи різні теорії походження однієї з найпопулярніших (як у народі, так і серед дослідників) дум «Олексій Попович»: теорію зв'язку з билинами про Альошу Поповича (М. Дашкевич); історичну теорію, пов'язану з іменем Зборовського (О. Веселовський); мандрівну теорію моряцького походження (Ф. Боденштедт); теорію церковно-легендарного джерела (М. Халанський); теорію зв'язку з новгородським купецьким епосом XI—XVI ст. (М. Халанський, О. Міллер) та південно-слов'янською пісенністю (О. Потебня), — вона обґрунтувала думку про різне походження дум «Олексій Попович» і «Буря на морі». У першому томі українських

народних дум через рік після публікації статті К. Грушевська опублікувала 24 варіанти «Олексія Поповича» і шість варіантів «Бурі на морі». А тексти пародій на думи, які вона вважала «паралельним до поважних дум явищем», «більше жартом, ніж висміюванням»⁷² і докладно розглянула в публікації «На бічних стежках кобзарського епосу (“Дума про Чабана” — причиною до питання про пародії на кобзарські думи)», так і залишилися невидрукуюваними через припинення видання. Дослідниця вважала думи неоціненним народним скарбом, який заслуговує на всебічне дослідження і вимагає не просто збереження, а рятування. Важливу складову студіювання українського героїчного епосу вона вбачала у вивченні кобзарства.

У розвідці-передмові «Збирання і видавання дум» до першого тому «Українських народних дум» К. Грушевська зробила ґрунтовний аналіз збирання і публікації дум у ХІХ — на початку ХХ ст., висвітлила методи записування дум, приділила велику увагу долі кобзарів та лірників — живих носіїв думової традиції. Вперше після В. Горленка вона звернулася до характеристики кобзарського репертуару, визначила межі територіального розподілу деяких дум. Територія побутування героїчного епосу в цілому, за її спостереженнями, сконцентровувалася в центральній частині Полтавщини, крайні пункти якої: на півночі — Глухів, на півдні — Могилівський повіт на Поділлі. Західною межею думової території дослідниця визначила Городницький район на Волині, Зіньковецький і Кам'янецький — на Поділлі, а східною — територію Харківщини. К. Грушевська вперше в українській науці зробила ґрунтовне дослідження території думового епосу і закономірностей закріплення нових текстів у кобзарському репертуарі. Щодо процесу записування й публікації дум вона запровадила термін «консервація».

Підкреслюючи своєрідність поезики і музичної форми дум, дослідниця наголошувала на самотності цього жанру. Основними завданнями думознавства вона вважала виокремлення дум як специфічного жанру

з-поміж інших жанрів фольклору та дослідження його генези.

Новою була запропонована К. Грушевською класифікація дум за предметно-тематичним принципом: I. Думи невольницькі; II. Думи про море; III. Думи про степ; IV. Думи про лицарство; V. Думи про Хмельниччину; VI. Думи побутіві. Така незвична класифікація викликала заперечення у фахівців. Ф. Колесса у своїй в цілому схвальній рецензії вказував на деяку непродуманість цієї системи: окремі думи об'єднуються за змістом, окремі — на основі топографічної ознаки (про степ, про море)⁷³. Штучність поділу підкреслював пізніше С. Мишанич: «К. Грушевська змішує кілька принципів розташування дум, поділяючи думи давнього історичного періоду на «Невольницькі», «Про море», «Про степ» та «Думи про лицарство»⁷⁴. Втім, об'єктивно визначений на верхньому рівні узагальнення змісту дум, цей принцип класифікації заслуговував на увагу, бо спирався на історичні ознаки — був тісно пов'язаний з історією козаччини: морські походи козаків, боротьба зі степовими кочівниками тощо. А виокремлення групи лицарських дум — доказ існування козацьких «лицарських ідеалів», втілених у думах. Так, М. Костомаров серед старших дум виділяв «пам'ятки про морські походи козаків», «пам'ятки про татарські набіги і боротьбу з татарами в степу»; І. Каманін розвивав думку про богатирство українських козаків-лицарів. Сама К. Грушевська справедливо вважала, що ніякий поділ не може бути дефінітивним, «поки ми не знаємо майже нічого про походження дум і про різниці в походженні окремих їх груп»⁷⁵.

Другий том українських дум К. Грушевській доводилося укладати в умовах загострення переслідувань історичної науки та відвертого запровадження в усі галузі знань марксистсько-ленінської методології. Книжку спіткала доля багатьох українознавчих видань того часу. Її було знищено у зв'язку з ліквідацією гуманітарних установ ВУАН, як усе підготовлене до друку у виданнях Академії, а надруковані видання з проблем історії та культури України

вилучені з продажу. Офіційну «реабілітацію» праця отримала лише багато років по тому, будучи перевиданою 2004 року в Україні Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. 1937 року авторку було репресовано і заслано, але її ідеї справили помітний вплив на розвиток думознавства і знайшли розвиток у працях як українських, так і зарубіжних учених.

Зі знищенням на початку 30-х років ХХ ст. наукових інституцій, видань і національно свідомих осіб, що прислужилися дослідженню дум, в Україні настала «радянська доба» у фольклористиці, натомість традиції українського думознавства розвинули зарубіжні дослідники. Таким чином, у цей час завершився перший, чи не найпродуктивніший, період історіографії думознавства. В ньому можна виокремити три етапи, які мають свою специфіку й здобутки.

Перший етап романтичного захоплення народною творчістю на хвилі українського національного відродження першої половини ХІХ ст. охоплює приблизно 1810 — 1840 роки. До його характерних рис слід віднести популяризацію ідеї збирання історичної народної пісенності; відсутність методики збирання і, як наслідок, типове явище тогочасної едиційної практики — редагування тексту, записаного від кобзаря; появу псевдонародних творів, яку традиційно пов'язують із виходом «Запорожської Старини» І. Срезневського; видання збірок дум з історичними піснями без розмежування жанру (М. Максимович, В. Залеський, П. Лукашевич та ін.). Важливою рисою цього етапу було закріплення в науці терміна «дума» і зародження історичного напрямку дослідження дум, яке відбувалося в середині 30-х років ХІХ ст. і пов'язане зі спробами зіставлення інформації, закладеної у фольклорних текстах, з інформацією, яку зберігають історичні документи. Таке вивчення дум давало можливість розуміти історію крізь призму сприйняття її самим народом. У тісному зв'язку з історією народу у ХІХ ст. розглядали думи М. Церте-

лев, І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов та ін.

Початок другого етапу (1850–1870) пов'язаний із формуванням наукового розуміння дум та виробленням методики їхнього записування й публікації. У цей час значно розширився репертуар дум і збільшилася кількість записувачів — аматорів і фахівців. З'явилися також наукові інституції, які стали базою для збирання, вироблення методики записування й видання народнопоетичних творів: Комісія для опису губерній Київського учбового округу при Київському університеті (1851), Імператорське Російське географічне товариство (1853), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876), Літературне (пізніше — Наукове) Товариство ім. Шевченка у Львові (1873). Вагомим внеском тогочасних науковців у розвиток думознавства було вироблення правил записування народних творів (В. Білозерський, П. Куліш, А. Метлинський, В. Дабіжа). Крім того, другий період позначений появою ідеї музичного запису дум (А. Метлинський) та першою спробою її реалізації (Г. Галаган); першою публікацією відомостей про кобзарів (П. Куліш), що викликало інтерес до носіїв думової традиції — кобзарів та лірників (В. Горленко, Є. Крист, О. Малинка, О. Сластїон, М. Сперанський та ін.). Найважливішим досягненням цього періоду можна вважати першу спробу на-

укового видання народної пісенності, здійснене В. Антоновичем і М. Драгомановим. На тогочасний розвиток думознавства негативний вплив справило загострення цензурних переслідувань видання українських народних творів.

Характерною рисою третього етапу (1880–1920) можна назвати започаткування дослідження думових мелодій (М. Лисенко), появу перших історіо- та бібліографічних праць (Є. Ткаченко-Петренко, І. Єрофєєв), обґрунтування своєрідності дум як фольклорного жанру: вивчення його генези, кола мотивів, образної системи, поетики, архітектоніки, мови тощо. Велике значення в публікації думових текстів і досліджень дум та історії кобзарства відіграли часописи «Киевская Старина», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записки Наукового Товариства у Києві», «Первісне громадянство» та ін. Вершиною всієї попередньої дослідницької роботи стало перше наукове видання корпусу українських дум (К. Грушевська).

Загалом основними проблемами історіографії думознавства ХІХ — початку ХХ ст. можна назвати: з'ясування походження терміна «дума» та специфіки дум як фольклорного жанру й ареалу його побутування, аналіз поетики дум і розроблення принципів їхньої класифікації, вивчення інституту кобзарства як непересічного українського явища.

¹ Пачовський М. Децо про руські билини і думи. — Л., 1893. — С. 13.

² Ткаченко-Петренко Е. Думы в изданиях и исследованиях // Украина. — 1907. — Т. 3. — С. 144–185.

³ Єрофєєв І. Українські думи і їх редакції // ЗНТ в Києві. — 1909. — Кн. VI. — С. 69–83; 1910. — Кн. VII. — С. 17–64.

⁴ Колесса Ф. Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. — Л., 1920; Українські народні думи. — Т. 1 корпусу / тексти № 1–13 і вступ Грушевської. — К., 1927; Т. 2 / тексти № 14–33. Передмова К. Грушевської. — Х.—К., 1931; Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.). — М., 1962.; Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. — М., 1965.; Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / Пер. з рос. Олени Медушенко. — К., 1994.

⁵ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ — на поч. ХХ ст. та її досягнення // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 26.

⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1907. — С. 319.

⁷ ВР ІМФЕ. — Ф. 8, спр. К2/55, арк. 17.

⁸ Гвинчидзе О. Николай Андреевич Цертелев. — Тбилиси, 1980. — С. 18.

⁹ Цертелев, князь. Опыт собирания старинных малороссийских песен. — СПб., 1819. — С. 1.

¹⁰ Цертелев, князь. Опыт собирания... — С. 2, 3.

¹¹ Нудьга Г. А. Українська дума і пісня в світі / НАН України. Ін-т народознавства. — Л., 1998. — Кн. 2. — С. 217.

¹² Бродзинський К. О народных песнях славян // Вестник Европы. — 1826, июль — август. — С. 42–55.

¹³ Див.: Мишанич С. В. Порівняльне вивчення

епосу українського та південнослов'янських народів // Народна творчість та етнографія. – 1974. – № 4. – С. 24.

¹⁴ Там само. – С. 84.

¹⁵ Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевид. в Україні. – К., 1994. – С. 265.

¹⁶ Рильський М. Т. Українські народні думи та історичні пісні // Рильський М. Наша кровна справа: Статті про літературу. – К., 1959. – С. 92.

¹⁷ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 318–321.

¹⁸ Срезневский И. Запорожская Старина. – Х., 1833. – Ч. 1. – С. 5.

¹⁹ Там само. – С. 127.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 51, оп. 3, спр. 1456, арк. 55.

²¹ [Ухач-Охорович К.] Кодезная книга и три бандуриста // Киевская Старина. – 1882. – Кн. IV. – С. 164, 165. – Підп.: К.Ф.У.О.

²² Документи Богдана Хмельницького / Упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 275.

²³ Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). – М., 1962. – С. 14.

²⁴ Єрофеев І. Українські думи і їх редакції // ЗНТ в Києві. – 1909. – Кн. VI. – С. 204.

²⁵ Waclaw z Oleśka. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką instrumentowaną prezes Karola Lipińskiego. – Lwow, 1833. – S. 1.

²⁶ Trithen H. Über die Volksgesänge der Zaporoger Kosaken // Blätter zur Kunde der Lieteratur des Auslandes. – 1840. – № 76,77.

²⁷ Детальніше див.: Нудьга Г. А. Українська дума... – С. 47–49.

²⁸ [Лукашевич П. А.]. Малороссийские и червоно-русские народные думы и песни. – СПб., 1836. – С. 5.

²⁹ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / Упоряд. Ф. І. Стеблій. – К., 1989. – С. 85.

³⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України). – Ф. 146, оп. 7, спр. 2772, арк. 123, 124.

³¹ «Русалка Дністрова». – С. 264.

³² Там само. – С. XIV.

³³ Велика історія України: У 2-х т. – К., 1993. – Т. А. – С. 243.

³⁴ Див. Нудьга Г. А. Українська дума... – С. 227, 228.

³⁵ Дорошенко Д. Розвиток науки... – С. 28.

³⁶ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994. – С. 60.

³⁷ Костомаров Н. И. Историческое значение южнорусского народного творчества // Костомаров М. И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклорис-

тики й літературознавства. – К., 1994. – С. 109.

³⁸ Першу магістерську працю М. Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії», подану до захисту 1841 року з огляду на протест церкви було вилучено й знищено. Другу дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии» він успішно захистив 1844 року.

³⁹ Шенрок В. П. А. Кулиш (Биографический очерк) // Киевская Старина. – 1901. – Кн. VI. – С. 350.

⁴⁰ Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 194–198.

⁴¹ L'Ukraine et ses chansons historiques, les derniers kobzars, par M. Alfred Rambaud // Revue des deux Mondes. – Paris. 1875. – Т. IX. – P. 801–836.

⁴² Костомаров Н. Историческая поэзия и ея новые материалы // Вестник Европы. – 1874. – Т. VI. – Кн. 12. – С. 573.

⁴³ Про історію видання збірника див.: Грицюта О. С. До історії видання збірника народних пісень Я. Головацького // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4. – С. 45–51.

⁴⁴ ВР ЛНБ. – Ф. Гол., спр. 701, арк. 2.

⁴⁵ Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. – М., 1878. – С. 10.

⁴⁶ Иониади А. Л. Вказана праця. – С. 3.

⁴⁷ Горленко В. Кобзари и Лирники // Киевская Старина. – 1884. – Кн. I. – С. 21.

⁴⁸ Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке // Самійло Кішка: Історичні розвідки, думи, оповідання. – К., 1993. – С. 124.

⁴⁹ Грушевська К. Вказана праця. – С. LXXXIX.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. I, № 46960–46961, 46976, 46978, 46998–47000, 47006, 47035.

⁵¹ Житецкий П. Про українські народні думи. – К., 1919. – с. 103.

⁵² Там само. – С. 105.

⁵³ Там само. – С. 101.

⁵⁴ Там само. – С. 18.

⁵⁵ Житецкий П. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Киевская Старина. – 1893. – Кн. I. – С. 317.

⁵⁶ Сумцов Н. Ф. Заметки о малорусских думах и духовных виршах (По поводу сочинения П. И. Житецкого «Мысли о малорусских народных думах») // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 1. – С. 108.

⁵⁷ Житецкий П. Заметки о разных методах изучения народных малорусских дум // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 4. – С. 121.

⁵⁸ Качкан В. А. Народознавчі розвідки Михайла Пачовського // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. – К., 1995. – Т. 2. – С. 132.

⁵⁹ Пачовський М. Дещо про руські... – С. 20.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2052, оп. 1, спр. 330, арк. 1; спр. 1397, арк. 1; спр. 1284, арк. 1.

⁶¹ Каманін Ів. Українські богатирі козацької доби // ЗНТ у Києві. – 1913. – Кн. 11. – С. 57.

⁶² Там само. – С. 62–67.

⁶³ Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. – К., 1918. – С. 3.

⁶⁴ Там само. – С. 26.

⁶⁵ Колесса Ф. Українські народні думи... – С. 7.

⁶⁶ Там само. – С. 10.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.3с/309, оп. 1, спр. 1449, арк. 6.

⁶⁸ Там само, арк. 1.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 15101, арк. 1.

⁷⁰ ЦДІАК України. – 1235, оп. 1, спр. 1021, арк. 12.

⁷¹ Грушевська К. Дума про пригоду на морі

Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням // Первісне громадянство. – 1926. – Вип. 1/2. – С. 1–35.

⁷² Грушевська К. На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» – причинок до питання про пародії на кобзарські думи) // Первісне громадянство. – 1929. – Вип. 2. – С. 13.

⁷³ Колесса Ф. Катерина Грушевська, «Українські народні думи» (Рецензія). – Л., 1932.

⁷⁴ Мишанич С. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 43, 44.

⁷⁵ Грушевська К. Українські народні думи. – К.; Х. 1931. – Т. 2. – С. XIV.